

УДК 378.015.311:305(477)(091)

УМОВИ ТА ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ ГЕНДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ РАДЯНСЬКОЇ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ У 60–80-ТІ РР. ХХ СТ.: ІСТОРИЧНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ АСПЕКТ

Петрученя Г.Г.

Автор поставив за мету на основі аналізу та систематизації умов розкрити чинники формування гендерної культури радянської студентської молоді в 60–80-ті ХХ ст. Виходячи з сучасного розуміння категорій “гендерна культура” та “гендерна соціалізація”, автор проаналізував суспільно-політичні та соціально-культурні умови формування гендерної культури радянського студентства. На цій основі виокремив п’ять груп чинників: соціально-демографічні процеси в країні; розвиток та криза радянського гендерного порядку та пов’язаних з ними офіційних гендерних контрактів; зміни у суспільній свідомості; системна розробка проблем взаємовідносин статей у суспільних науках; середовище та педагогічний процес закладу вищої освіти. Ключові слова: гендер, соціалізація, культура, студентство, молодь, контракт, порядок, фактори.

Автор поставил цель на основе анализа и систематизации условий раскрыть факторы формирования гендерной культуры советской студенческой молодежи в 60–80-е ХХ ст. Исходя из современного понимания категорий “гендерная культура” и “гендерная социализация”, автор проанализировал общественно-политические и социально-культурные условия формирования гендерной культуры советского студенчества. На этой основе выделил пять групп факторов: социально-демографические процессы в стране; развитие и кризис советского гендерного порядка и связанных с ним официальных гендерных контрактов; изменения в общественном сознании; системное исследование проблем взаимоотношений полов в общественных науках; среда и педагогический процесс высшей школы. Ключевые слова: гендер, социализация, культура, студенчество, молодежь, контракт, порядок, факторы.

On the basis of analysis and systematization of conditions the author aims to determine factors of formation of Soviet students’ gender culture during 1960s – 1980s. From the vantage point of current understanding of the categories “gender culture” and “gender socialization” the author has analyzed socio-political and socio-cultural conditions of the formation of Soviet students’ gender culture. On this basis, five groups of factors have been identified: socio-demographic processes in the country; the development and the crisis of the Soviet gender order and the related official gender contracts; changes in the public conscience; systematic research into problems of gender relations in social sciences; pedagogical process and environment in higher educational institutions.

Key words: gender, socialization, culture, students, youth, contract, order, factor.

Вступ. Сенситивний для розвитку основних соціогенних потенцій особистості, студентський вік є періодом інтенсивної соціалізації молодої людини, у тому числі – гендерної, у ході якої формується гендерна культура як одна з найважливіших

складових культури демократичного суспільства. Гендерна проблематика досить активно розробляється у вітчизняних суспільних науках, педагогіці. Але, на відміну від західних гендерних студій, вітчизняні розпочалися майже на тридцять

років пізніше і за два наступних десятиріччя не втратили тяжіння до традиційного соціостатевого (статеворольового) підходу щодо інтерпретації взаємовідносин представників різних статей як соціальних груп.

Студентська молодь вивчалася вітчизняними педагогами, соціологами, психологами, істориками, які визначали її ознаки як соціальної групи, специфічні особливості студентства у різні періоди суспільного розвитку, зміст та форми його діяльності (Л.О.Аза, В.Л.Арбеніна, О.І.Вишняк, М.М.Чурилов, О.О.Якуба і т.ін.); досліджували соціальні, психологічні, організаційні аспекти формування особистості студента в діяльності вищої школи (А.І.Андрющенко, Л.І.Гряднов, В.М.Дриль, І.І.Кобиляцький, І.Ф.Надольний, Є.М.Шабаліна та ін.); вивчали особливості соціалізації студентської молоді в освітньо-виховному середовищі сучасного вишу (В.І.Астахова, М.В. Бірюкова, І.В.Головнева, С.В.Савченко і т.ін.) тощо. Засадничі основи гендерного виховання студентства знайшли відбиття у працях Т.П.Голованової, І.С.Кона, О.М.Кікінеджи, О.Б.Кізь, Л.М.Олійник, П.П.Терзі, С.В.Яшник та ін. Історично-педагогічні аспекти формування гендерної культури студентської молоді висвітлені у працях В.О.Гайдено, В.П.Кравця, О.М.Каменської, О.Б.Петренко, О.Р.Ярської-Смирнкової і т.ін. Проте на сьогодні немає цілісного й системного історично-педагогічного дослідження присвяченого формуванню гендерної культури студентської молоді в умовах розвитку та кризи радянського гендерного порядку в 60–80-ті рр. ХХ ст.

Зв'язок з науково-дослідницькими темами.

Наше дослідження проведене у межах науково-дослідницької теми "Гуманізація управління навчально-виховним процесом закладів освіти" (ПК №0107У006181) кафедри педагогіки і педагогічної майстерності Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.

Метою статті є: на основі аналізу та систематизації умов розкрити чинники формування гендерної культури радянської студентської молоді в 60–80-ті рр. ХХ ст.

Результати дослідження. Студентську молодь ми розглядаємо як специфічну соціальну групу молоді, яка здобуває освіту в вищій школі в процесі стаціонарного навчання та має провідною соціальною функцією підготовку до виконання професійних та культурно-етичних завдань переважно інтелектуального й управлінського характеру. Ця функція зумовлена суспільними потребами у відтворенні соціальної структури суспільства і диференційованій підготовці фахівців. Слід підкреслити, що мова йде про соціальну групу, а не окремих індивідів молодого віку. Тобто визначальним для розуміння поняття "студентська молодь" є не віковий, а соціальний підхід [12, с. 85–86].

Оскільки у радянські часи систему вищої освіти утворювали університети, інститути та академії, то поняття "студенти" в освітньому законодавстві використовувалося до учнівської молоді, що набувала освіти саме в цих навчальних закладах, а до тих, хто навчався в училищах та технікумах, які відносилися до системи середньої спеціальної освіти, вживалося поняття "учні". Цей підхід відбився в офіційній радянській статистиці. Саме такого підходу будемо дотримуватися й ми.

Як індивідуально-особистісна характеристика, гендерна культура є частиною загальної культури особистості, що вміщає гендерну компетентність, гендерну картину світу, специфічні ціннісні орієнтації та моделі поведінки. Залежно від індивідуальної гендерної картини світу формується гендерна культура особистості патріархатного або егалітарного типу [14, с. 54].

Зміст гендерної культури особистості значною мірою зумовлений процесом гендерної соціалізації, під час якої молодь зазнає надзвичайно інтенсивного стереотипізованого впливу соціуму, який призводить до поляризації особистісних орієнтацій юнаків та дівчат, дисбалансованих (у кращому випадку – комплементарних) гендерних ролей та властивостей, дискримінації позицій статей у різних сферах життєдіяльності [6, с. 64]. Однак, акцентує В.В.Москаленко, процесу гендерної соціалізації властива певна двоїстість – вона відбувається, з одного боку, як засвоєння індивідами цінностей гендерної культури, що транслюються попередніми поколіннями, з другого – як трансформація цих цінностей, що є реалізацією притаманної молоді потреби у новаціях [9, с. 331].

Для розуміння шляхів оптимізації процесу формування гендерної культури молоді необхідно з'ясувати її витоки та передумови. А отже, є необхідність звернутися до історичного минулого, перш за все – радянських часів, що суттєво вплинули на формування гендерної культури сучасності. Гендерну культуру суспільства можна визначити як систему соціально-економічних, правових та етнопсихологічних умов існування суспільства, що сприяє становленню чоловіка та жінки як рівних соціальних істот. У змінах у гендерній культурі суспільства особливого значення набуває зміст цінностей, що культивується соціумом, їхня орієнтація на традиційний чи егалітарний характер гендерних ролей, андро- чи феміноцентричні нормативи поведінки (О.М.Кікінеджи, О.Б.Кізь) [6, с. 64].

Формування гендерної культури радянського суспільства відбувалося на тлі політичної та соціально-культурної ситуації, яка характеризувалася закостенілістю партійно-державного апарату; посиленням бюрократизації політичної системи; існуванням розбіжності між формальними документами й фактичною діяльністю; тенденцією до стагнації в економіці, декларативністю, жорсткістю репресій проти інакодумців; нагромадженням розбіжностей між політичною елітою й потребами суспільства [3].

Зміст та особливості формування гендерної культури студентської молоді відбувалися під впливом низки чинників, найважливіші з яких можна об'єднати у кілька груп:

1) соціально-демографічні процеси в країні. На початку 60-х рр. скрізь по СРСР затвердився ідеал малодітної сім'ї – в Українській РСР середнє очікуване число дітей зменшилося з 3,10 у шлюбній когорті 1930 р., до 2,13 – для когорти 1960–1961 рр. і 1,72 для когорти 1970–1972 рр. Дослідники відзначали виражений зворотній зв'язок народжуваності та освітнього рівню сім'ї і перш за все – жінки [5, с. 59–61]. Падіння народжуваності болісно віддавалося на загальній демографічній ситуації країни, що перенесла війну.

Це, у свою чергу, стимулювало посилення уваги до проблем сім'ї, як "основного осередку" суспільства, міри виконання нею своїх соціальних функцій. Залучення жінок у суспільне виробництво породжувало протиріччя між виробничою та репродуктивною функціями сім'ї, з одного боку, і між споживчою і репродуктивною – з іншого. Це ускладнювало виконання радянською сім'єю виховної функції. Завдання спрямованих заходів суспільства вбачалося у забезпеченні "оптимального динамічного поєднання" цих функцій.

Завдання збереження сім'ї покладалося саме на жінок: "... не слід перебільшувати, в тому числі в пропаганді, місце жінки в суспільному виробництві, забуваючи про її рольову функцію матері і виховательки дітей. Психологічна орієнтація багатьох жінок перш за все на роботу веде до того, що виховання дітей, ведення домашнього господарства часто представляються їм справою нецікавою, другорядною. Якщо додати до цього все ще недостатній розвиток сфери послуг і зберігаються пережитки недооцінки ролі роботи в сім'ї з боку деяких чоловіків, то все це веде до виникнення багатьох додаткових конфліктів у сім'ї, до обмеження числа дітей або навіть до розпаду сім'ї... Велике значення має активна і тактовна пропаганда необхідності гармонійного поєднання трудової і виховної функцій у сім'ї..." [5, с. 166]. Такий підхід породжував проблему так званої "подвійної зайнятості" жінок, вирішення якої вбачався у широких заходах суспільства щодо підтримки материнства, введення для частини матерів неповного робочого дня або тижня, поширення сфери соціальних послуг, що полегшують жіночу домашню роботу тощо.

Залучення жінок у суспільне виробництво привело до зміни способу життя суспільства, до кардинальної переоцінки цінностей у суспільстві, в сім'ї, та й у самих жінок. Робота для основної маси жінок стала елементом престижності, звичним життєвим стереотипом, головним джерелом життєвої та побутової інформації [5, с. 165]. Разом з тим, на відміну від суспільно-виробничої ролі жінки, яка цінувалася досить високо і була оточена пошаною, сімейні ролі жінки оцінювалися часто як перешкода суспільній активності, а домашнє господарство – лише як "тягар".

Ці процеси супроводжувалися тим, що у соціологічному та педагогічному дискурсах позначалося як "криза маскулінності" чи "криза батьківства". Це було зумовлено кількома причинами: неможливість реалізації права монопольного годувальника і неможливість виконання традиційних чоловічих ролей; домінування жінок у приватній сфері, порушення прав батьківства та ін. Включення чоловіка в практики, маркіровані в радянському суспільстві як жіночі, визначалося офіційною і неофіційною культурою як відхилення від норми [15, с. 218–219].

Все це, разом із наслідками повоєнного часу, коли мільйони дітей росли без батьків, призвело до розбалансованості процесів статевої ідентифікації у більшості радянських сімей, збільшення влади та авторитету матері та другорядним впливом батька;

2) криза радянського гендерного порядку та пов'язаних з ним офіційних гендерних контрактів –

стали закономірним наслідком зазначених вище процесів. Гендерний порядок розуміється як історично задані зразки владних відносин між чоловіками і жінками та всередині груп, відокремлених за ознакою статі. Головними елементами будь-якого гендерного порядку є структура професійних і трудових відносин, структура владних відносин, структура емоційних відносин та структура символічних репрезентацій.

Радянська гендерна ідеологія відтворювала біологічний детермінізм, який наділяв жіночність "специфічними" природними, фізичними та психологічними властивостями, а жінок – статусом особливих громадян, що виявилось у домінуючих гендерних контрактах. Гендерний контракт розуміють як правила взаємодії, права та обов'язки, що визначають розподіл праці за ознакою статі у сферах виробництва і відтворення та взаємовідповідальні відносини між жінками та чоловіками. Його розглядають не як взаємодію рівноправних партнерів, а як компроміс угод між агентами з різними владними позиціями в публічній і приватній сферах [17, с. 5].

Гендерний контракт на макрорівні (суспільство, держава – і представники різних статей як соціальні групи) відбиває соціальні ролі, необхідні державі та суспільству в конкретні історичні періоди [7]. Поряд з офіційними, домінуючими контрактами існують повсякденні та легітимні, що не є предметом нашого розгляду.

В межах усталеного радянського гендерного порядку існував домінуючий гендерний контракт працюючої матері, що ідеологічно обґрунтувався у такий спосіб: жінка виконує в суспільстві три основні соціальні функції (ролі): громадянки, трудівниці, матері. У виконанні "кожної з цих функцій окремо і всіх їх разом і полягає внесок жінок у розвиток суспільства". Участь жінки у суспільному виробництві вважалася визначальним фактором її рівноправності в суспільстві і сім'ї, оскільки забезпечувала її економічну незалежність та сприяла формуванню в неї "соціально значущих якостей: відповідальності за свої дії і за справи колективу, розуміння громадянського обов'язку, відчуття свого єднання з суспільством, соціальної активності" [11, с. 203–206].

Головні соціальні ролі, задані межами базового контракту радянського чоловіка – це ролі "трудівника" і "солдата". Гіпермаскулінна мілітаризована держава будувала свою зовнішню і особливо внутрішню політику з урахуванням образу ворога. Тому базовий маскулінний архетип солдата, воїна – один із цеглинок, завдяки яким була побудована фортеця тоталітаризму [7]. Разом з тим головне завдання, яке держава ставила перед чоловіками, – завзята і успішна праця в сфері виробництва. На тлі офіційного гендерного контракту чоловіка-воїна "батько-трудівник" ніколи не фігурував як суб'єкт відносин у радянській історії – це був радше образ домашній [1, с. 34–35].

Через тридцять років після того, як офіційно було проголошено, що в Радянському Союзі вирішене "жіноче питання" та досягнута рівність статей, з 60-х рр. тоталітарна держава вимушено виступає в патріархатній, протекційній ролі відносно жінки, дотримуючись ідеї розподілу соціальних функцій між чоловіком і жінкою. Жінка виступала інструментом

вирішення економічних, демографічних проблем залежно від поставлених перед країною завдань [1, с. 41–42]. Гендерна диференціація радянського суспільства, за словами українського філософа С.В.Янковського, відбувалася інтенціонально, охоплюючи шлюбно-сімейні, трудові відносини, тоді як у сфері політичних відносин і володарювання декларувалось гендерне рівноправ'я [19, с. 52–53];

3) зміни у суспільній свідомості, що супроводжували названі вище процеси. На початок 60-х р., як відзначав І.С.Кон, у суспільній свідомості відбулися суттєві зрушення, що зробили проблематичними традиційні моральні норми статевої поведінки: збільшення розриву між статевим і соціальним дозріванням; урбанізація суспільства та зменшення питомої ваги сім'ї як фактора соціалізації молоді; емансипація жінок і криза так званого “подвійного стандарту”: один – для чоловіків, інший – для жінок [8, с. 67];

4) початок системної розробки проблем взаємовідносин статей. Австрійський економіст Ф.Хайек у середині 40-х років помітив характерну для тоталітарних країн обумовленість напрямків соціально-наукових досліджень “державними інтересами” та відзначав, що суспільні науки стали “найпродуктивнішими постачальниками офіційної міфології, що використовувалася владою для впливу на розум і волю громадян. Характерно, що в цій галузі дослідники навіть не роблять вигляду, що займаються пошуком істини, а які концепції необхідно розробляти і публікувати – вирішує влада” [18, с. 107].

Саме це відбулося з гендерними дослідженнями, що розроблялися у західній науці з кінця 60-х рр., а у вітчизняній – лише окремі їх аспекти знайшли відбиття у розвідках, що почали розгортатися у той самий час та здійснювалися у кількох напрямках:

– медично-гігієнічні та психологічно-фізіологічні аспекти статевого дозрівання та їх урахування у педагогічній діяльності школи і сім'ї із акцентом на статево просвіту (Д.М.Ісаєв, В.Є.Каган, В.М.Колбановський, Д.В.Колесов, А.Г.Хрїпкова, О.І.Ступко, С.В.Соколова, Л.І.Санюкевич та ін.);

– морально-етичні проблеми взаємовідносин хлопчиків і дівчаток, юнаків і дівчат як засіб педагогічної профілактики відхилень у статевої поведінці (Л.Я.Верб, В.А.Крутецький, М.С.Лукина, В.Л.Вечер, О.Р.Кунц, С.І.Голод, Н.І.Новикова та ін.);

– підготовка учнівської молоді до особистісного життя, шлюбно-сімейних відносин, кохання (В.І.Барський, В.З.Владин, Д.З.Капустин, А.Е.Арова, С.В.Ковальов, А.Б.Добровіч, Е.Ф.Ільянская та ін.).

Ці дослідження віддзеркалюють статево-рольовий (соціостатевий) підхід, що у сучасній педагогіці часто ототожнюють з гендерним. Так, О.Б.Петренко зауважує: “Враховуючи соціокультурну ситуацію, мовну специфіку, змістове наповнення дефініцій, у вітчизняній історико-педагогічній науці логічніше розглядати поняття “статево-рольовий”, “соціостатевий” і “гендерний” як синоніми, а не як складові одне одного” [10, с. 9]. На нашу думку, доцільно говорити не стільки про синонімічність цих категорій у вітчизняному історико-педагогічному дискурсі, скільки про їх наступність.

На думку Л.Е.Семенової [13], статево-рольовий підхід спирається на наступні принципи:

– підкреслення відмінностей між особами жіночої і чоловічої статі;

– орієнтація на їх “особливе призначення” і взаємодоповнюючі їх соціальних ролей;

– закріплення гендерно-стереотипних інтересів і переваг;

– ігнорування індивідуальності особистості й обмеження свободи вибору, які “не відповідають” статевої приналежності;

– гендерно-схематизоване виховання.

Гендерний підхід – виходить з наступного:

– відмова від диференційованих за статевою ознакою виховних впливів;

– нейтралізація і пом'якшення соціально обумовлених розходжень між особами жіночої і чоловічої статі;

– відсутність орієнтації на їх “особливе призначення” та визнання взаємозамінності жіночих і чоловічих соціальних ролей;

– реалізація ідей гендерної рівності;

– забезпечення кожній особистості свободи вибору, заохочення її індивідуальних інтересів і уподобань;

– забезпечення для осіб будь-якої статі можливостей бути різними;

– гендерно-несхематизоване виховання [13, с. 217];

5) середовище та педагогічний процес закладу освіти. Гендерний порядок виявляється через різноманітні “гендерні режими” соціальних інститутів і практик – сім'я, школа, підліткове співтовариство тощо. Не можна не погодитися з О.Б.Петренко, яка відзначала, що педагогічний процес є невід'ємною частиною загального культурного, державного, політичного розвитку суспільства. А тому містить у собі всі основні риси та протиріччя, властиві тогочасному устрою, відбиває як ідеали і цінності цього історичного моменту, так і його проблеми, в тому числі – питання ролі, місця, освіченості й статусу чоловіка і жінки у суспільстві [10, с. 22].

Прагнення тоталітарної влади придушити будь-яку спонтанну диференціацію в суспільстві закономерно, призвело до культивування безстатевості, що відбилася в кліше “радянська людина”. У сфері виховання підростаючого покоління це відбулося тією ж мірою безстатевому кліше “формування особистості соціалістичного типу” – “нової людини, в якій мають гармонійно поєднуватися духовне багатство, моральна чистота і фізична досконалість” [2, с. 88]. Такий педагогічний ідеал передбачав поєднання особистісних (високодуховних і в цілому аскетичних) потреб із суспільними вимогами, що мали специфічно радянське забарвлення” [16, с. 34].

Процес генерування, не виступаючи явною або навмисною метою освіти, навіть не усвідомлюваний деякими викладачами, не просто відобразив гендерні стереотипи, але й підтримував гендерну нерівність, віддаючи перевагу чоловічому і домінуючому, і недооцінюючи жіноче і нетипове.

У дискурсі проблеми артикуляцію одержують виділені ЮНЕСКО поняття “відкриті елементи статевої дискримінації” (експліцитна форма неадекватної репрезентації) – до них у педагогічному процесі відносять наявність різних, закріплених державними стандартами, навчальних програм і планів для пред-

ставників різних статей; “приховані елементи статевої дискримінації” (імпліцитна форма статевої дискримінації) – виражається через наявність і закріплення в освітньому процесі гендерних стереотипів та їхню ретрансляцію в поведінці педагогів [4, с. 28].

Висновки. Гендерна культура особистості значною мірою визначається умовами гендерної соціалізації, під час якої молодь піддається потужному стереотипізованому впливу соціуму, що зумовлює формування гендерної культури патріархатного або егалітарного типу. Її зміст та специфіка формування в студентській молоді за часи кризи радянського гендерного ладу визначалися взаємовпливом п'яти груп чинників:

– соціально-демографічні процеси в країні – затвердження ідеалу малодітної сім'ї; погіршення реалізації радянською сім'єю соціальних функцій; подвійна зайнятість жінок у суспільному виробництві та у сім'ї; зміна способу життя суспільства, кардинальна переоцінка цінностей у суспільстві, в сім'ї та в жінок; “криза маскулітності” (“криза батьківства”); розбалансованість процесів статевої ідентифікації;

– розвиток та криза радянського гендерного порядку та пов'язаних з ним офіційних гендерних контрактів “працюючої матері” і “трудівника – захисника”. В умовах проголошеної рівності статей держава виступає в патріархатній, протекційній відносно жінок, що розглядаються як особлива “державно-залежна” група громадян через своє так зване “природне призначення”;

– зміни у суспільній свідомості, що зробили проблематичними традиційні моральні норми статевої поведінки;

– системна розробка проблем взаємовідносин статей у суспільних науках, які виступали основними постачальниками державної міфології – у тому числі гендерної. Розвідки, що розпочалися у вітчизняній науці торкалися лише окремих аспектів гендерної проблематики. У психолого-педагогічних дослідженнях це медично-гігієнічні та психологічно-фізіологічні аспекти статевого дозрівання, морально-етичні проблеми статевого виховання та взаємовідносин статей і підготовка молоді до особистісного життя та шлюбно-сімейних відносин. Ці дослідження віддзеркалюють статевої рольовий (соціостатевий) підхід, що у сучасній педагогіці часто ототожнюють з гендерним. На нашу думку, доцільно говорити не стільки про тотожність явищ, що стоять за цими категоріями, скільки про їх наступність;

– середовище та педагогічний процес закладу освіти – вища школа відтворювала парадокси етакратичного патримоніального радянського гендерного порядку через зміст навчання та саму організацію середовища закладу освіти.

Перспективи подальших досліджень даної проблеми вбачаються у визначенні шляхів та засобів формування гендерної культури студентської молоді у діяльності вищої школи розгляданого часу з метою виявлення можливостей створення виховного середовища вишу, що сприяє формуванню в студентській молоді гендерної культури егалітарного типу, яка відповідає ідеалам демократичного суспільства.

Література

1. Гендерная экспертиза российского законодательства / Л. Н. Завадская, З. М. Зотова, А. С. Михлин и др. – М. : БЕК, 2001. – 256 с.
2. Закон “Об укреплении связи школы с жизнью и о дальнейшем развитии системы народного образования в СССР”. 24 декабря 1958 г. // Документы и материалы по перестройке школы – М. : Гос. уч.-пед. изд. Министерства просвещения, 1960. – С. 86–102.
3. История России : новейшее время, 1945–1999 : учеб. для вузов / под ред. А. Б. Безбородова. – М. : АСТ Олимп, 2000. – 460 с.
4. Ільченко О. Гендерний підхід як нова методологія наукових досліджень в галузі педагогіки : генеза розвитку / О. Ільченко // Педагогічні науки : збірник наукових праць. – 2011. – № 3. – С. 22–30.
5. Кваша А. Я. Демографическая политика в СССР / А. Я. Кваша. – М. : Финансы и статистика, 1981. – 200 с.
6. Кікінеджи О. М. Формування гендерної культури молоді : науково-методичні матеріали до тренінгової програми / О. М. Кікінеджи, О. Б. Кіз'я // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 8. – С. 64–69.
7. Клещина И. С. Психология гендерных отношений : концептуализация и эмпирическая иллюстрация макроуровня [Электронный ресурс] // Психология человека : сайт научного и учебно-методического творчества кафедры психологии человека РГПУ им. А. И. Герцена (Санкт-Петербург) – [Б.м., б.г.]. – Режим доступа: <http://www.humanpsy.ru/klyotsina/gender-macro>. – Назва з екрана.
8. Кон И. С. Половая мораль в свете социологии / И. С. Кон // Советская педагогика. – 1966. – № 12. – С. 64–77.
9. Москаленко В. В. Соціальна психологія : підручник / В. В. Москаленко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
10. Петренко О. Б. Гендерний вимір шкільної освіти в Україні (XX століття) : монографія / О. Б. Петренко. – Рівне : Видавець Олег Зень, 2010. – 530 с.
11. Поленина С. В. Советская женщина в обществе и семье / С. В. Поленина // Роль женщины в современном обществе. К итогам 10-летия женщины ООН : сб. статей. – М., 1985. – Ч. 2. – С. 203–218.
12. Савченко С. В. Социализация студенческой молодежи в условиях регионального образовательного пространства. – Луганск : Альма Матер, 2003. – 406 с.
13. Семенова Л. Э. Воспитание современных девочек и мальчиков с позиций гендерного подхода / Л. Э. Семенова, В. Э. Семенова // Гендерная психология. Практикум / под ред. И. С. Клещиной. – СПб. : Питер, 2009. – С. 211–235.

14. Социология гендерных отношений : учеб. пособ. для студ. ВУЗов / под ред. З. Х. Саралиевой. – М. : РОССПЭН, 2004. – 167 с.
15. Стяжкіна О. Гендерні виміри радянської повсякденності 1960 – середини 1980-х років // Краєзнавство. – 2010. – № 3. – С. 214–223.
16. Сухомлинська О. В. Педагогічний ідеал крізь призму теорій моралі / О. В. Сухомлинська // Педагогіка і психологія. – 2008. – № 1. – С. 31–39.
17. Темкина А. А. Советские гендерные контракты и их трансформация в современной России / А. А. Темкина, А. Роткирх // СОЦИС. – 2002. – № 11. – С. 4–15.
18. Хайек Ф. Дорога к рабству / Ф. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 12. – С. 103–148.
19. Янковський С. В. Аналітичні моделі політики гендерної рівності / С. В. Яновський // Культура і сучасність : альманах. – 2011. – № 1 (9). – С. 50–55